

ORTA ÇAĞ'DA BÂMIYÂN BÖLGESİNDE HÜKÜM SÜRMÜŞ DEVLETLER

Ghulam Reza JAVIDI*

ÖZET

Dağlık bir bölgede ve yüksek dağların ortasında yer alan Bâmiyân, Afganistan'daki merkez vilâyetlerinden biridir. Karlı ve soğuk kışlara sahiptir. Yılın geri kalanında, özellikle ilkbahar ve yaz aylarında mevsim, serin ve ılımandır. Kâbil'den 230 km uzaktadır. Nüfus ve büyüme oranları bakımından Afganistan'da ikinci sırada yer alır. Bazı istatistiklere göre nüfusu yaklaşık 400.000'dir. Çok sayıda tarihi uygarlığa ev sahipliği yapmış olan bu büyük bölge, Budist tapınakları, stratejik konumu, doğal kaynakları ve İpek Yolu üzerindeki konumuyla önem arz eder. Bundan dolayı bölge ve etrafındaki topraklar, her zaman büyük güçlerin ilgisini çekmiştir. Bu makale, tarihi ve coğrafi kaynaklara göre Orta Çağ'daki Bâmiyân'ın politik durumunu ve bu bölgedeki yönetici aileleri incelemeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Bâmiyân, Budizm, İslâm, Kuşanlar, Şiran-ı Bâmiyân, Gazneliler, Gurlular

THE BAMYAN GOVERNMENTS IN THE MIDDLE AGES¹

ABSTRACT

Located in a mountainous area and in the middle of high mountains, Bâmiyân is one of the central provinces of Afghanistan. It has snowy and cold winters. The rest of the year, especially in the spring and summer seasons, cool and temperate. It is 230 km from Kabul. It ranks second in Afghanistan in terms of population and growth rates. According to some statistics, the population is approximately 400,000. This large region, which has hosted many historical civilizations, is important with its location on the Buddhist temples, strategic location, natural resources and the Silk Road. Therefore, the territory and the surrounding lands have always attracted the attention of great powers. According to historical and geographical sources, this article tries to examine the political situation of Bâmiyân in the Middle Ages and the families of administrators in this region.

Keywords: Afghanistan, Bamyan, Buddhism, İslam, Shiran Bamyan, Ghurid, Ghaznavids

GİRİŞ

Ahemeniş İmparatorluğu dönemiyle birlikte Afganistan'ın yazılı tarihi başlar. Nitekim Ahemeniş İmparatorluğunun kurucusu Büyük Kiro'sun saltanatı sırasında ilk kez yazılı olarak farklı nedenlerle çeşitli bölgelerin

* Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, rjavidi@gmail.com

¹Bu makale yazarın yürüttüğü doktora çalışmasının bir parçasıdır.

adları ve onlara bağlı ünlü isimlerin kaydı yapılmıştır. Antik çağlardan itibaren Bâmiyân'a bir takım kabileler yavaş yavaş yerleşmişlerdir. Fakat Afganistan'ın tarihi döneminin başlangıcı M.Ö. 550 yılıdır (Kehzad, 1346 hş., s. 118-19).

Bâmiyân, konum olarak 67 derece 29 dakika 41 saniye doğu boylamı ve 34 derece 33 dakika 22 saniye kuzey enlemi olmak üzere, Hindukuş ve Baba dağı merkezi aralıkları arasında bulunmaktadır. Pehlevî literatüründe (Orta Farsça) Bâmiyân'dan "Bâmikân" adı ile bahsedilmektedir (Pur Davud, 1356 hş., s. 304). Bu kelime "parlak" anlamını taşımaktadır (Noşin, 1385 hş., Bâmi kelimesinin altında). Bâmiyân, Belh'e yakın olduğundan dolayı ona "Belh'i Bâmi" denmekte ve "Bâmik" kelimesi Pehlevî literatüründe Bâmi kökünden gelmektedir (Pur Davud, 1356 hş., s. 304).

Bundahişn'de ve Orta Farsça'da "Bâmiyân" kelimesinin eski formu, "Bâmikân" olarak geçmektedir. Bu kelime, Musa Hurni'nin kitabında ise "Şir-i Bâmikân" şeklinde yer almaktadır. Araştırmalara göre sonraki dönemde "K" harfinin yerine "İ" harfi geçirilmiştir (Marquart, 1383 hş., s. 211).

İlk yüzyılda, tarihte ilk kez Çinli Tarihçi "Yanc Hu" Bâmiyân isminin yerine "Hanc" ya da "Han" kelimelerini kullanmıştır. Daha sonra Çinli ziyaretçi Xuan Zang (Hsuan Tsang), Bâmiyân tarihi ve konumuyla ilgili ilk kez kayıt tutmuştur. Hsuan Tsang'dan sonra ise Çin kaynakları ve literatüründe Bâmiyân "Fan Yang" veya "Fan Yan" olarak adlandırılmıştır. Sözü edilen bu ad, bugünkü isme çok yakındır (Meftah, 1376 hş., s. 286-87).

Xuan Zang (Hsuan Tsang), Bâmiyân'dan geçerken bu bölgelerde Budizm yayılmaktaydı². İnanç etkisi dışında, Hindistan'a yakınlığından dolayı heykel mimarisi bu bölgeye girmiştir. (Hindistan'da Budistler yaklaşık M.Ö 50'den MS 700'e kadar heykel mimarisine önem vermişlerdir.) Nitekim Bâmiyân'da Buda heykellerine dair örnekler olması bu mimarinin Bâmiyân'a girdiğinin göstergesidir. (Ne yazık ki 2000 yılında Taliban, bu heykelleri tamamen yıktırıştır.)

Tarihi kaynaklara göre Bâmiyân, Moğolların saldırılarına kadar konum olarak Hindistan ticaret yolunun üzerinde yer aldığından çok önemlidir. Diğer yandan Sâmânîler ve Gazneliler döneminde sikke bastırılan şehirlerden biridir (Bosworth vd., 1383 hş., II/s. 324-328).

² Budizm, Kuşanlılar imparatorluğu döneminde, özellikle Kanişka hükümdarının zamanında onun dikkati ve desteği ile güçlenip yayılmıştır. Bagram, Kandahar, Bâmiyân, Bağlan, Belh ve daha sonra Mâverâünnehir'in birçok kısmında Budizm yayılma gösterir.

Bâmiyân'da Hüküm Süren Devletler

Ahemeniş Hanedanı, Seleukos ve Maurya İmparatorlukları³ yıkıldıktan sonra Afganistan Kuşanlar gelene kadar bir süre Feodalizm olarak yönetilmiştir. Kuşanlar yavaş yavaş güçlenmiş ve yerli yöneticileri yendikten sonra büyük bir hükümet kurmuştur. Aslında Bâmiyân'ın siyasi tarihi, M.S I. yüzyılda Kuşan Hanedanı ile başlamaktadır. Bu hanedan, Hindukuş'un kuzey bölgelerinde Budizm'i yaymıştır (Fuscheh, 1346 hş., s. 396-398). En sonunda siyasi rakipleri olan Sâsânîler tarafından ortadan kaldırılmıştır (Meşkur, 1371 hş., s. 686-87).

Onlar başlangıçta kuzey Afganistan'da (bugünkü Orta Asya'da) yaşıyordu ve bölgede yaşayan diğer kabilelerle sürekli savaş durumundaydı.

Kuşanlar, bazı tarihçilere göre yaklaşık M.Ö 165 yılında Çin civarındaki Kâşgar'da yaşamaktaydılar. Daha sonra (M.Ö 70) Seyhun ve Ceyhun'dan geçerek Tohâristan, Baktria veya Belh⁴ ve Bâmiyân gibi şehirleri ve Kuzey Afganistan'ın büyük bir kısmını kontrol altına almışlardır. Kısa süre sonra da Hindukuş dağlarından geçerek (M.Ö 137) Yunan-Baktria krallığını, Hindistan sınırına kadar geri püskürtmüşlerdir (Thapar, 1386 hş., I/s. 121-145).

Kuşanlar, Yüeci kabilelerinin bir dalıdır. Yüeciler, Çin'in Kansu⁵ eyaletine yerleşmiş olan göçebe bir çöl kabilesidir. Diğer kabilelerin saldırılarından dolayı M.Ö 140-170 yılları arasında batı yönüne doğru kaçarak İli⁶ Nehri havzasına yerleşmişlerdir. İskitleri yenip, Hindistan ve İran topraklarına sürmüşlerdir. Daha sonra Belh'i ele geçirmişlerdir. Ardından yaklaşık yüz senelik bir süreçte onlardan nadiren söz edilmiş ve muhtemelen bu zaman diliminde Yüecilerin beş kabilesi birleşmiştir. En önemli kabilelerden birinin adı olan "Kushan" ismi ise, onların milli ve

³ Seleukos İmparatorluğu zayıfladıktan sonra, Hindistan'daki Maurya İmparatorluğu'nun etkileri Afganistan'ın derinliklerine kadar varmıştır. Kabil ve Bâmiyân'ı işgal etmiş ve bu şekilde Maurya'nın en güçlü kralı Büyük Asoka zamanında (MÖ 273-232 arasında), Afganistan'ın doğu ve güney kısımlarında budizm yayılmıştır.

⁴ Veda (Hinduların şiir kitapları Veda adıyla anılan beraberinde dört kitaptır ve Rig Veda onun en eski şiirlerindendir) şiirlerinden Aterveda isimli bir kitapta, Belhikâ kelimesi Belh yerine gelmiştir. Bu adıyla Mahabharata ve klasik Sanskritçe literatürde de geçmiştir. Bu ad Avesta'da Bohdî veya Behdy olarak bahsedilmiştir. Mac Donnell, A. 1900, s. 45. Daha sonra Yunanlar ona (Belh) Baktria demiştir ve ismini Baktria'ya vermiştir.

⁵ Çin'in kuzeybatısında yer alan önemli bir eyalettir.

⁶ Orta Asya'da Kazakistan ve Uygur Özerk bölgesi'nin batı bölümlerinden geçen bir nehirdir. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı eserinde İla'nın bir ırmak adı olduğunu ifade etmiştir.

ulusal adı olmuştur (Bayat, 1384 hş., s. 36).

Kuşanlar, M.S I. yüzyılda Ceyhun'dan geçerek Belh'i ve Tohâristan'ı ele geçirmişlerdir. Bir süre sonra bütün Afganistan ve Kuzey Hindistan'a kadar olan bölgelere hükmetmişlerdir. Onların arasında güçlü krallar ortaya çıkmıştır. Bu krallardan en önemlileri ise, Kucula Kadfiz, Vime Kadfiz ve Kanişka'dır. Keşmir tarihinde bu isimler Huşka, Cuşka ve Kanişka olarak kayıt edilmiştir. Çinliler, bu hanedanın ikinci kralını Yan Kaou Çin ismiyle adlandırmışlardır.⁷

Clifford, Kuşanların Türk olduğunu kayıt etmiştir (Clifford, 1368 hş., s. 138). Diğer yazarlar ise Yüceçilerin kökeninin Moğolların soyundan geldiğini belirtmişlerdir (Nehru, 1387 hş., I/s. 177-78).

Kuşan devletinin en güçlü kralı Kanişka'dır. Kanişka, devletin başkentini Kuzey Hindukuş'tan Güney Hindukuş'a taşımıştır. Kendi devletinin merkezi ise kışın Peşaver⁸, yazın ise bugünkü Kâbil'e yakın olan Bagram (Kapisa) idi. Kanişka zamanında (M.S 120-160 arası) Kuşanların sınırları Hindistan'daki Mathura'dan Kuzey Ceyhun'a kadar (Fergana⁹, Kâşgar¹⁰ ve Hotan¹¹) genişletilmiştir. Kanişka'dan sonra oğulları, Hindistan'ın verimli bölgelerinde yaşamayı daha uygun bulmuşlardır. Sonuç olarak yavaş yavaş Hindistan'a gidip Hint milletinin arasında kendi özelliklerini yitirmişlerdir. Bu hanedanın son kralı da Hindistan'da kaybolmuştur. Bu hanedan Afganistan'da yaklaşık 180 yıl hüküm sürmüştür. Onlardan sonra uzun süre güçlü bir devlet ortaya çıkmamıştır. Yerine sadece bir kaç küçük yerel emirlik kurulmuştur (Habibi, 1380 hş., s. 3-65).

Kuşan egemenliğinin Afganistan'ın ortasındaki dağlarda bulunması, bu bölgelerde Budizm'in genişlemesine neden olmuştur. Budizm, özellikle Türk kabileler arasında daha çok yayılmasına rağmen Aryan kabileleri Zerdüştiliği takip etmişlerdir (Habibi, 1380 hş., s. 8-10).

Söylentilere göre Kuşanların yıkılmasından sonra Afganistan'da Sâsânî İmparatorluğu'nun yanında yerel devletler hükmetmişlerdir. Nitekim M.S V. yüzyılda Eftalit veya Ak Hun İmparatorluğu Afganistan'a gelmiştir. Tarihçilere göre Eftalit kabilelerinin yönetimi sırasında Bâmiyân ve Gur dağlarında Budizm ve Buda uyarlığı daha da genişlemiştir. Gazne,

⁷Deh Huda Lügeti, Yan Kaou Çin ismin altında.

⁸Peşaver, Pakistan'da Hayber-Pahtunhva eyaletinin merkezi olan bir şehirdir. Kabil Irmağı'nın kolu Bara kıyısında, Lahor'un 385 km kuzeybatısındadır.

⁹Özbekistan'da Fergana ilinin yönetim merkezi olan bir şehirdir.

¹⁰Kaşgar ya da Ordu Kent, "hanın oturduğu şehir" demektir. Doğu Türkistan'da Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin batısında yer alan tarihi bir vaha şehridir.

¹¹Çin'e bağlı Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin güney batısında İpek Yolu'nun Taklamakan güney güzergâhı üzerinde yer alan tarihi bir vaha şehridir.

Uruzgan¹², Kandehar ve Hâzârâcat¹³ ele geçirilmiştir. Bu bölgelerin hepsi, Eftalitlerin Zavul isimli bir dalından gelen Zavulistan veya Zabulistan ismiyle değişime uğramıştır. Arapça kaynaklarda onlar Hitel veya Hiyatele olarak bahsedilmekte ve Türk soyundan geldiklerine işaret edilmektedir (Dîneverî, 1368 hş., s. 3; İbnü'l-Fakîh, 1416 H., s. 601). Kültürlerinin de aynı noktada birleştikleri belirtilmektedir.

Şiran-ı Bâmiyân

M.S. 220 yılında Sâsânî devleti'nin kralı olan I. Şâpûr tarafından Kuşan hanedanı yok edildikten sonra Bâmiyân, Sâsânîlerin sınırlarına eklenmiştir. Fakat Sâsânî egemenliğinde fazla kalmamıştır; çünkü bu dönemde Eftalitler ve daha sonra Türkler, Horâsân'ın doğu sınırlarına saldırmaya başlamışlardır. Esas olarak Sâsânîler de doğuya gereken önemi vermemişlerdir; ayrıca o dönemde Bâmiyân'ın gücü diğer devletler karşısında az (Kolesnikov, 1355 hş., s. 236) olduğu için kendi hâkimiyetini yerel devletlere bırakmak zorunda kalmıştır.

Şiran-ı Bâmiyân, İslâmiyet'ten önceki dönemde Sâsânîlere bağlı olarak Bâmiyân'da egemenlik kurmuştur. Daha sonra özellikle İslâmî devirde uzun süre bağımsız bir şekilde Doğu Hindukuş'a yani Toharistan bölgesine (Bâmiyân da dâhil) hükmetmiştir. Çoğu tarihçiye ve araştırmacıya göre Şiran-ı Bâmiyân, Kuşan İmparatorluğu'na aittir. İslâmiyet'ten önce de bu yöneticiler “Şir Lakabı” ile adlandırılmışlardır (Habibi, 1380 hş., s. 121).

Farsça'da “Şir” kelimesi “süt” ve hayvanların padişahı, ünlü ve güçlü bir hayvan olan “*aslan*” olmak üzere iki farklı anlama gelmektedir. Arap tarihçiler daha çok ikinci anlamı yani aslanı kullanmışlardır. El-Büldan'ın yazarı, Bâmiyân şehrini tanıtırken şehrin yöneticilerinden “Esed” (Arapça'da Aslan ve Farsça'da “Şir” demektir.) ismiyle bahsetmiştir. Diğer yandan Abbâsî Halifesi Mansûr döneminde (Ö. 158/775) Bâmiyân'ın hükümdarı İslâmiyet'i kabul etmiş ve Arap komutanıyla arasında akrabalık bağı kurmuştur.

...dağda yer alan Bâmiyân şehrine Esed adıyla bir çiftçi vardı. O (Esed) Mansûr döneminde Mezahim bin Bestam'ın eliyle Müslüman olmuş Mezahim onun kızını Ebu Harb künyesindeki Muhammed bin Mezahim'le evlendirmiştir, daha sonra Fazl bin Yahya Horâsân'a girerken onun (Esed) Hassan isimli çocuğunu bir komutan ekibiyle Gurvand şehrinin fethedilmesi için oraya göndermiş, fethettikten sonra onu Bâmiyân'ın hükümdarı olarak seçip onu Şir-ı Bâmiyân olarak adlandırmıştır (el-Ya'kûbî, 1422

¹² Uruzgan Vilayeti Afganistan'ın 34 vilayetinden birisidir.

¹³ Afganistan'daki merkezinde büyük bir bölgedir. Bâmiyân, Gazne, Gur, Day kundi vilayetleri Hazaracat söylenmektedir.

H., s. 119).

Yeni bir dilbilimcinin araştırmasına göre Şir ve Şah kelimeleri, kral ve şehir ile aynı kökten gelmektedir. Christensen, Şir ve şehir kelimesinin Haşay (خَشَاي) kelimesinden geldiğini bildirmektedir. Avesta'da Haş'sara (خَشْتَرَه) kelimesi padişah, emîr ve sultan gibi manalarda kullanılmıştır (Christensen, 1385 hş., s. 359). Marquart, Antik Farsça bir kelime olan Höşsariya (خَشْتَرِيَه)'dan Şir veya Şaz kelimesinin geldiğinden bahsetmiştir. Bu kelime (Höş'sariya) doğunun farklı lehçelerinde kral ve padişah manasında kullanılmıştır. Ama daha sonra yeni Farsça'da Şir (Aslan) anlamını almış ve Arapça'ya yanlışlıkla Esed kelimesiyle çevrilmiştir. Marquart, Şir unvanının Bâmiyân ve Gercistan emîrlere ilaveten Hotal'a da ait olduğuna inanmaktadır (Marquart, 1383 hş., s. 183-84).

Bâmiyân'ın dışındaki komşularında, Şir kelimesi özel olarak kullanılmıştır. *Tarih-i Buhârâ*'nın yazarı Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî (Ö. 348/959) kitabında, Buhârâ'yı inşa eden ve kurucusu olan Şir Kışver b. Karacurun b. Karacür Yabğü'nin isminden bahsetmektedir (en-Narşahî, 1363 hş., s. 9).

Bu şekilde Şir lakabının Emîr ve Şah ile çok fazla alakasının olmadığı görülür. Genelde cesur ve güçlü olan Aslan'ın (Farsça'da Şir) sıfatlarına bağlanmış ve bu münasebetle isimlerin başına özellikle bölge yöneticilerine bu ad koyulmuştur. Bugün Bâmiyân'da birçok aile oğullarının isimlerinin başında Şir adı bulunmaktadır. Hatta Hz. Ali'nin sıfatları için Şir kelimesi kullanılmıştır.

Oryantalistler arasındaki bazı yazarlar gibi Abdul Hay Habibi de Şiran-ı Bâmiyân'ı Tacik olarak tanıtmaya çalışmıştır; ama bazı tarihsel kaynaklara göre Şiran-ı Bâmiyân hakkında farklı bilgiler verilmiştir (Habibi, 1380 hş., s. 122). Örneğin; Çinli ziyaretçi Hsuan Tsang, Bâmiyân'a veya onun dediğine göre Çinli ismiyle Fan Yan Na'ya ulaşınca Bâmiyân'ın halkını, adetleri, parası, dili vb. özelliklerle Tohâristan gibi bulmaktadır. Halk ve onların hükümdarı tarafından Budizm'e de çokça destek verilmekteydi. Arkeolog Godard'a göre 109/727'de başka bir Çinli seyyâh Houei-Tcheao, Kâbil'in üzerinden (Si Yu) Bâmiyân'a (Fan Yan na) girince orada Tacik kavminden Hou isminde birinin orayı bağımsız bir şekilde yönettiğini görmüştür (Godard ve Hackin, 1372 hş., s. 172).

Hsuan Tsang, Tohâristan halkını kavim olarak Türk sayıp Bâmiyân'a girdiğinde bu şehrin alışkanlıklarının ve geleneklerinin Tohâristan'a benzediğini yazmıştır.

Bâmiyân ve Afganistan'ın merkezi bölgelerine İslâm'ın gelişi yavaş yavaş gerçekleşmiş tam olarak buralarda H. 4. yüz yılın başına kadar yayılmamıştır, kaynaklara göre bu bölgeler hakkında bilgilerin az olması

nedeniyle bazı dönemlerde o bölgelerde İslâmın yayılmış olmasına rağmen Müslüman devletleri buralara ordu çektiğinde savaşlarda kafir unvanı kullanılmıştır. Örneğin *Târih-i Beyhakî*'de Gazne ve Gur bölgelerine Gazneli Sultan Mahmud tarafından ordu çekilmesinden bahsedilirken bu bölgenin sakinleri kafir diye adlandırılmıştır (el-Beyhakî, 1374 hş., I/ss. 166-197). Bâmiyân uzun süre Türk kabileler¹⁴ ve gayrimüslimlerin yeri idi (İbnü'l-Esîr, 1385 H., V/ss.213-14; Taberî, 1387 H., VII/ss.135-137).

Erken İslâmi yüzyıllarda Bâmiyân'da Budizm yaygındı. Koreli olan Budist rahip, IX. yüzyılda Bâmiyân'ı gezdiğini oraların kralının Budizm'in takipçisi ve güçlü bir orduya sahip olduğunu yazmıştır (Godard, 1346 hş., s. 407).

Bu bölgenin yöneticilerin isminin başında Şir veya Şar kelimelerinin mevcut olması, Koreli rahibin yanlış anlamasına neden olmuştur. Nitekim ona göre, o dönemde bölgenin yöneticisi Tacikler idi. Ama diğer kaynaklara göre Şiran-ı Bâmiyân ırk olarak Eftalitlere ve Kuşanlara aittir (Gerdîzî, 1363 hş., s. 657).

Tarihi kaynaklardan bir sonuca varıldığında, Araplar Horâsân'a ordu çekerek Bâmiyân'ı ve Hindukuş'un doğu bölgesini hiçbir zaman fethedememişlerdir. Yalnız Müslümanlar, onlardan haraç ve cizye almaya razı olmuşlardır (Barthold, 1366 hş., I/ss. 423-24).

Bahsedildiği üzere; Abbâsî Halifesi Mansûr döneminde (Ö. MS. 775), Bâmiyân'ın hükümdarı İslâmiyet'i kabul ederek Arap komutanıyla arasında akrabalık bağı kurmuştu. Ama Şir-i Bâmiyân'daki Müslümanların resmi itaatinin Abbâsî Halifesi Mehdî döneminde (H.164/MS.781'de) sağlandığı görülmektedir. Bâmiyân'daki Budist tapınaklar Ya'kub b. Leys es-Saffâr zamanına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Gerdîzî, IX. yüzyılın ortasında bu şehrin Ya'kub Saffârî tarafından ele geçirilip Budist tapınaklarının yok edildiğini yazmıştır (Gerdîzî, 1363 hş., s. 306-7). Tarihsel bilgilere göre hicrî üçüncü yüzyılda, Saffârîler kendi sınırlarını doğudan Büst, Zabulistan, Gazne, Bâmiyân ve Kâbil'e kadar genişletmiştir. Ya'kub b. Leys es-Saffârî ilk kez ordu çekerek Zânbîl'i (Zabulistan'ın kralları lakabı) esir etmiştir. 287/900'da Horâsân, Sîstân ve Afganistan'ın doğu bölgeleri İsmâil bin Ahmad Sâmânî tarafından ele geçirilmiştir; ondan sonra Sâmânîlerin sınırlarının bir parçası olmuştur. Aslında bu bölgeleri

¹⁴ Esed bin Abdullah 119/740 yılında Hutlan'ı ele geçirmek için şehrin hükümdarı olan Beder Tarhan isminde Bâmiyânlı biriyle karşılaşmıştır. el-Esed'a mesaj gönderip çok para ödemek yerine barış istemiş ama el-Esed bunu reddedip şöyle demiştir: "Hutlan'da hükümdarlığının hakkı yok, sen yabancı ve Bâmiyânlısın; diğer bölgelerden buraya geldin. Şu an buradan çıkmalısın." Beder Tarhan, Maveraünnehir meliklerin lakabıydı (BK. İbn Hurdazbih , 1992, s. 40). Türkler arasında bir unvan olduğu görünmektedir.

Buhârâ'dan kontrol etmek mümkün değildi ve muhtemelen Sâmânîler bu bölgeleri ana sahiplerine yanı yerel yöneticilere iade edip onlara unvan vermiş onlar da her sene Buhârâ'ya vergi ve haraç göndermişlerdir; ama bu sadece bir tahmindir (Bosworth vd., 1383 hş., I/s. 33).

Fars edebiyatı ve Fars şairlerinin şiirlerinde “Şir” lakabı kullanılmıştır. Oryentalistlerin ise Şir kelimesinden çıkardığı mananın çok farklı olduğu görülmektedir. Buna göre şiirlerde Şir ve Şah kelimesinin manalarında açık bir fark vardır. Örneğin Menûcehrî (şair) bir dize veya mısrasında I. Sultan Mes‘ûd’ü (M.S. 998-1041) överken cesur sıfatında Şir kelimesini kullanmıştır. *Egemenlikte ve aslanlıkta (cesaret ve cesurluk) aslanların mertebesinden (Şirlerden) daha yüksektir. Gelecekte ve geçmişte padişahların mertebesinden daha yüksektir* (Menûcehrî, 1396 hş., s. 104).

Yukardaki mısradaki “Şir” kelimesi, anlamı ve amacı bakımından cesaret, cesurluk aynı zamanda padişahlık manasında geçmektedir. Abdul Hay Habibi de kendi kitabında Bâmiyân’ın yöneticilerinin lakabını Şir olarak kaydederken, Şar¹⁵ lakabını ise Gercistan’ın yöneticileri için kullanmıştır (Habibi, 1380 hş., s.123-24). Nâsır-i Hüsrev Kubâdiyânî (Ö. MS. 1101.) de bir mısradaki Şir ve Şar kelimesini birlikte kullanmıştır. *Bâmiyân’da bir aslan (Şir ismiyle) vardı. Beşir’de büyük ve itibarlı Şar isminde bir kral vardı.* Bu mısralarda Şir kelimesinden Bâmiyân hükümdarı diğer taraftan Beşir’in de Beşin¹⁶ şehri olduğu görülmektedir. Bu şehir Gercistan Şarlarının başkentidir.

Firdevsî, *Şâhnâme* adlı eserinin bir kısmında Şângâl’dan bahsetmektedir. Hindistan hükümdarının ismi, *Şâhnâme* kitabı ve *Mücmelü’l-tevârih ve’l-kıssaş* adlı kitapta “Şângâl” adıyla geçmektedir. M.S 421- 438 yılların arasında bu bölgeye Sâsânî İmparatorluğu’nun kralı olan V. Behrâm gidip bazı olaylardan sonra Şângâl’ın kızıyla evlenmiştir. *Zeynü’l-Ahbâr* adlı eserde ise “Şângâl” isminin yerine “Şirmeh” ismi geçmektedir. Bu kitapta Şirmeh isminden, V. Behrâm’ın hikâyesinden ve onun Hindistan’daki faaliyetlerinden bahsedilmektedir (Gerdîzî, 1363 hş., s. 76).

Bu bilgilerine göre Abdul Hay Habibi, Şirmeh ismi ve Şir arasında bir bağlantı kurmuştur. Ona göre, aslında Şirmeh ismi Büyük Şir demektir.

¹⁵Gercistan’da Şar lakabıyla bazı yöneticiler yaşamıştır. Onlar Sâmânîlerin yönetimindeydiler. Gercistanlılar arasında Ebu Nasr Muhammed bin Esed gibi ilimle uğraşan insanlar vardı. Gercistan başkenti Belkiyan ve bazı zamanlarda Peşin’di. Gazneli Mahmûd tarafından bu hanedan ortadan kaldırılmıştır (BK. Zebihullah Sefa, *Tarih-i Edebiyat Der İran*, 8. Baskı, Tahran, Firdevsî yay, 1378 hş., 1. Cilt, s. 208.

¹⁶ Bâmiyân ve Herât arasındaki Gercistan, Geristan veya Geriştan söylenmektedir. Oranın başkenti Besin’dir.

Mesûdî de ondan bahsetmiş ve onu Bâmiyân'ın meliklerinden biri olarak saymıştır. Ama onun lakabının Şirmeh olduğu görülmektedir; çünkü *Şâhnâme*'de ve *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısaş* adlı kitapta Şângâl, diğer kaynaklarda ise Şânglet olarak geçmiştir. Şir kelimesi, Meh sıfatıyla gelmesine karşın ilave olarak bazı zamanlar Bârik sıfatıyla da gelmiştir. Mesela; Bâmiyân'ın hükümdarlarından biri daha büyük ve yüksek merteye olan Şirmeh ile diğerleri ise Bârik sıfatıyla yani küçük olarak geçmiştir. Bu sıfatlar daha sonra başka dönemlerde Mehin (Eski Farsça dilinde merteye açısından büyük demektir.) ve Kâhin (Eski Farsça dilinde merteye açısından küçük demektir.) olarak geçmiştir (Habibi, 1380 hş., s. 124).

Habibi kendi yazdıklarında Şir için Meh kelimesini sıfat olarak yazmış ve kanıt olarak *Siyâsetnâme*'nin bilgilerinden bahsetmiştir.

10. yüzyılın ortalarına kadar coğrafi ve tarihi kaynaklarda Şiran-ı Bâmiyân'dan bahedilmiş yalnız bu dönemden sonra kaynaklarda onlara dair bir bilgi geçmemiştir.

Alp Tigin, Holâm'dan gelip Bâmiyân'a girmiş, Bâmiyân hükümdarı onunla savaş yapmış ama mağlup olup tutuklanmıştır. Alp Tigin onu ve yaptıklarını bağışlayıp, ona çokça hediyeler verip kendi oğlu saymıştır. O, Bâmiyân emîri olup ona Şir Bârik denmiştir (Nizâmülmülk, 1347 hş., s. 153).

el-İstahrî ve İbn Havkal da Şiran-ı Bâmiyân'ı, Bâmiyân şehrine bağlı olarak kayıt etmişlerdir (el İstahrî, 2004, s. 156; İbn Havkal, 1938, II/s. 449). İbn Hurdâzbih de Horâsân ve Doğu yöneticilerinin lakaplarını tanıtırken Şir kelimesini Bâmiyân'ın hükümdarlarının lakabı olarak vermiştir (İbn Hurdâzbih, 1992, s. 39).

Gaznelilerin saldırısı ortaya çıkmadan önce Bâmiyân hükümdarlarının lakabı Şir'dir. Bu konuda coğrafyacılar bize az bilgi ulaşmaktadır. İbn Rüste ve el Ya'kubî gibi coğrafyacılar Fazl b. Yahya tarafından Şir lakabının bu hanedanda devam ettirildiğini bildirmişlerdir (İbn Rüste, 1892, s. 290).

Söylentilere göre Alp Tigin tarafından Bâmiyân'ın ele geçirilmesiyle ve Şir-i Bâmiyân'ı tutuklamasıyla sona ermiştir. Bu şekilde Bâmiyân şehri Alp Tigin ve Gaznelilerin topraklarına eklenmiş daha sonra ise Gurluların (Alâeddîn Hüseyin Cihansûz) egemenliğin altına geçmiştir.

Gurlular

Afganistan'da Gur, Gercistan ve Bâmiyân bölgelerinde etkili olan devletlerden biri de Gurlular Devleti'dir. Maalesef bu devlet hakkında da tarihçiler ve coğrafyacılar tarafından çok az bilgi verilmiştir. Bu yüzden bu yerel hanedanın tarihi ve onlara ait olaylar ancak ilgili olaylardan ve

kaynaklardan çıkarılabilir.

Gurlular Devleti'nin sınırları dağlarla çevrilidir. Bundan dolayı devlet, büyük olaylardan ve savaşlardan uzak kalmıştır. Bu da devlet hakkında verilen bilgilerin yetersiz, eksik veya bazen mevcut olmamasına yol açmıştır. Ayrıca onların dış politikası, kültürel ve sosyal faaliyetleri hakkında kesin ve tam olarak bilgi vermek de mümkün değildir.

Gur bölgesi, Herat ve Gazne arasında nispeten geniş ve dağlık bir bölgedir. Bu geniş dağlık bölgenin çoğu derelerden oluşmaktadır. Bugünkü Sefid dağları ve Baba dağları arasında kalan bu dağlık dereler (Gur) bir vilâyet olarak aynı isimle yer almaktadır. Bu bölge (Baba dağları ve Gur) Hilmend, Murğab ve Herirud gibi büyük nehirlerin kaynağıdır. Bölgenin batı kısmı Herât vilâyetiyle komşudur. Kaynaklarda ise Gercistan ismiyle geçmektedir.

Gurluların kökeni

Gurluların soyu ve kökeni hakkında tarihsel kaynaklar kesin bilgiler sağlamamaktadır. Kaynaklardan, sadece bölgenin yerel halkı olduğu anlaşılmaktadır. Coğrafi konumundan dolayı yıllarca bağımsız olarak Gur bölgelerine hükmetmişlerdir. O bölgelere güçlü devletlerin de kolayca ulaşamamasından dolayı bağımsızlıklarını uzun süre korumuşlardır.

Gurluların kökeni ile ilgili bugünkü bilgilerimizin çoğu Cûzcânî'nin yazdıklarıyla sınırlıdır. Cûzcânî de Gurluların kökeni hakkında açık bilgiler vermemesine rağmen onun çalışması Gurlular hakkında en önemli kaynaktır (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 319).

Hükümdarların itibarlarını, kendi kökenlerinin geçmişteki egemenliklerine bağlamaya çalıştığı görülmektedir. Bu işin de saray şairleri ve yazarları gibi mühim kişilerin mevcut olmasından dolayı o kadar da zor olmadığı anlaşılmaktadır. Rivayetlere göre Gurlular kendi kökenlerini Zâhhâk'a ulaştırmaktadırlar. Sözü edilen bu hükümdar, Cemşîd¹⁷'den sonra İran'da tahta çıkmıştır. Cûzcânî, kendi kitabında bunun hakkında iki rivayetten bahsetmektedir (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 321-323).

Cûzcânî tarafından sağlanan bilgiler, bazı çağdaş araştırmacılara Gurluların Afganistan kavimlerinden Peştûnler olduğunu düşündürmüştür. Ama bu görüş sağlam tarihsel kanıtlara sahip değildir. Bu kanıt sadece Peştûnlerin ana konumunun Gur dağlarında olması görüşüne dayanmaktadır. Ancak Peştûnlerin ilk yerleştiği yerin neresi olduğu hakkında birçok anlaşmazlık vardır. Süleyman dağları, Gur, Gazne ve Kandahar gibi farklı

¹⁷Büyük İran kültürünün ve geleneğinin mitolojik figürüdür. Firdevsî'nin *Şâhnâme* adlı eserinin karakterlerinden biridir. Pişdadiler sülalesinin dördüncü ve en büyük kralı olarak tanımlanmaktadır.

bölgelerden bahsedilmektedir. Esas olarak Gur bölgesinin Peştûnlerin ilk ikametgâhı olduğu hakkında iki kanıt vardır. Bunlar; sözlü rivayetler ve Püte Hâzâne (Gizli Hâzîneler) kitabıdır. Bu araştırmacıların arasında önemli isimlerin başında Abdul Hay Habibi gelmektedir. O, Bâmiyân'da Zâhhâk şehrinin kalıntılarının mevcut olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Afganistan'da Sâhhâk diye adlandırılan Peştûnlerin bir kolu olan kabileden de bahsetmektedir. O Zâhhâk ve Sâhhâk kelimelerinin aynı olduğuna inanmış, Sâhhâk kelimesinin (سکها) Sakha'ya ait olduğunu yazmıştır. Sakha, Aryan göçebelerindedir. Onlar Zarang'a yerleşince o yerin ismi Sakestan'a ve daha sonra Sîstân'a dönüşmüştür (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 297-299).

Günümüzde, araştırmacılar tarafından Gurluların kökeni hakkında Peştun, Türk ve Fars şeklinde üç görüş ileri sürülmektedir. Afganistanlı bir araştırmacı olan İnaletullah Şehrani, *Tarihçe-i Nejadha ve Akvam Der Afganistan* adlı kitabının dördüncü bölümünde Gurluların, Türk soyundan geldiğini ifade etmiştir. Kuşanlar, Eftalitler, Ratbil Şahan vb. devletler Türk olduğuna göre, onlardan sonra bu bölgede Gurlular Devleti de sosyal ve siyasi yaşamını devam ettirmiştir. Ghulam Muhammed Gobar da kendi kitabında kapalı bir şekilde Gurluları Türk olarak vermektedir (Ghobar, 1375 hş., I/s. 143).

Günümüzde birçok Fars tarihçi Gurlular ve Aryanlar arasındaki köken bağlantısı için *Tabakât-ı Nâsırî* de mevcut olan birkaç kelimeye kanıt olarak işaret etmektedirler. *Tabakât-ı Nâsırî*'nin yazarı Gurluları ve Türkleri ayrı ayrı kaydettiğinden dolayı, Fars araştırmacılar onları Farsça dilini konuşan Fars soyundan saymaktadırlar. Mesela; Mir Hadi Hüseyini, Cûzcânî'nin kitabına işaret ederek onu kendi kanıtı olarak ele almıştır. Ona göre Cûzcânî'nin kitabında Gurlular ve Türk kelimesi her zaman ayrı ayrı yazıldığından dolayı onların Türk olmadığı görülmektedir (Hüseyini, Sayı. 162, 1390 hş., s. 3-15).

Gurlu Hükümdarların çok sayıda Türk köleye sahip olduğunu ve Gurluların, bu Türk kölelere güvendiklerini belirtilmiştir. Bu ifadeye bakarak, Gur Sultanlarının kökeninin Türk olmadığı görülmektedir. Gurluların güvendiği köleler arasından Sultan Tâceddîn Yıldız, Sultan Nasîrüddîn Kabaç ve Sultan Kutbeddîn Aybek gibi kişiler, ordunun ve devletin önemli makamlarına ulaşmışlardır. Sözü edilen bu kişiler, Hindistan'daki Gur hâkimiyetini devam ettirmişlerdir (Hüseyini, Sayı. 162, 1390 hş., s. 8).

Hüseyini, kendi iddiasını kanıtlamak için Fâhrüddîn Mes'ûd'un annesinin Türk olduğunu ve bu yüzden de onun Gur hükümdarlığına ulaşamadığını belirtmektedir (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 385). Fakat Gurlular ile Türkler arasında bağlantının hiç olmadığını kabul etmek pek de kolay değildir. Her hanedan kendi ailesini daha yüksek ve itibarlı olarak

tanıtmaktadır. Diğer toplumlarda aile hanedanlarının çoğunda büyük bir aile veya etnik gruba bağlılık vardır. Fakat onlar, kendi ailelerinin neseplerini daha yükseltip bağımsız bir şekilde tanıtmaktadırlar.

Tabakât-ı Nâsırî'nin yazarı, kitabın bir kısmında Alâeddîn Hüseyin Cihansûz'ün döneminin olaylarını ve Selçuklu Sultanı Sencer ile savaşını incelerken Gurluların ordusundaki farklı kabilelerden (Gur ordusunun sağında Türkler, Halaç, Oğuz'un süvarileri altı bin asker vardı) bahsetmektedir (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 341).

Tabakât-ı Nâsırî'nin yazarının, Türk hanedanlarının isimlerini yazmasının amacı Hârizmşâhlara veya Gaznelilere ait olan bireyleri ve kişileri işaret etmektir. Çünkü yazar, kitabının farklı kısımlarında bunu belirtmektedir. Örneğin; Şehâbüddîn Muhammed b. Hüseyin'in biyografi bölümünde, kızının torunlarından birini zikrederek şu şekilde yazmaktadır:

“(...) ama iki oğlundan (*Seyfuddîn Sûrî'nin oğulları*) biri Hârizm Türkleri tarafından öldürülen Şehâbüddîn Ali Madîni'dir ikinci de ise Melik Nâsıruddîn Ebû Bekir'dir (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 339)”.

Ebü'l-Fazl el-Beyhakî'nin yazdıklarında da değerli bilgiler bulunmaktadır. Bu yazar kendi kitabında, kabilelerin isimleri ve onların ikamet ettiği şehirlerden bahsetmektedir. Örneğin; kendi kitabında Hâlâçların adını ayrı yazmış, bir yerde yerin adına diğer yerde ise kavmin adına yer vermiştir (el-Beyhakî, 1374 hş., I/s. 252; III/s. 991). Kaynaklara göre Hâlâçların Türk kabilelerinden biri olduğu kaydedilmiştir (*Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, s. 104).

Bölgenin zor geçitleri ve coğrafi durumu nedeniyle Gurluların kökeninin belirtilmesi pek de kolay değildir. Bu yüzden günümüzde farklı kavimler bu yöneticilerin kendilerine ait olduğuna ısrar etmektedirler. Çoğu araştırmacı bu hanedanın Türk olduğunu belirtmektedir. Bölgenin coğrafi durumu ve bu kabilenin (Gurlular) savaşçılıkta tecrübeli olmasından dolayı bu iddia daha yakındır.

Bâmiyân'da gurlular

Tarihçilerin söylediklerine göre, Gurlu hükümdarlar Zâhhâk'ın oğullarındandır. Erken İslâm döneminde, babalarından biri olan Şenseb, Hz. Ali'nin eliyle Müslümanlığı kabul etmiştir. Bu nedenle Gur Sultanları bazı kaynaklarda Şensebaniler ismiyle de geçmektedir (Hinduşah Esterabadî, 1387 hş., I/s. 194-196).

Cûzcânî, Gurluların sultanlarını Gur (Firuzkûh), Bâmiyân, Gazne ve Hindistan olmak üzere dört grupta sınıflandırmıştır (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 323). Genelde günümüzde bu hanedan iki grup olarak incelenmektedir. Biri Gur'da oturan kol olan ve başkenti Firuzkûh olanlardır. Diğerisi ise Bâmiyân

başkentiyle Tohâristan'da yaşayan koldur.

Tarihte kendi alanlarından çıkan itibarlı ilk kişi Gurluların hükümdarlarından biri olan Muhammed b. Sûrî'dir. O, Gazneli Mahmud ve babası Sebük Tegin ile aynı çağda yaşamıştır. Devamlı surette Gaznelilerin sınırlarına, özellikle de Büst taraflarına doğru ordu çekmiştir. Sonunda Gazneli Mahmud H. 401/ MS. 1000'de büyük ve güçlü ordusuyla onun sınırına saldırıp Muhammed b. Sûrî'yi teslim olmak zorunda bırakmıştır. Esir olan Muhammed b. Sûrî, daha sonra ölmüştür. Gazneli Mahmud ise onun sınırlarını oğluna vermiştir (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 330).

Bu tarihten itibaren Gurlular, Gaznelilere bağlı olarak yöneticilik yapmışlardır. Ama buna rağmen kendi ana bölgelerinde bağımsızlıklarını koruyup Gur bölgesinde hükmetmişlerdir. Selçuklu Sultanı Sencer ve Gazneli Behrâm Şah saltanatının dönemine kadar bu durum devam edip nihayetinde Sultan Sencer'e itaat etmek zorunda kalmışlardır. Sultan Sencer ile aynı çağda hüküm süren Gurluların sultanı Melik Ezzuddîn Hüseyin'dir. Onun dört çocuğu tahta çıktığından dolayı ona Ebûl Selâtin (Sultanların babası) denilmiştir (Cûzcânî, 1363 hş., I/ss. 330-334).

Tabakât-ı Nâsırî'de Bâmiyân'ın siyasi durumu hakkında değerli bilgiler verilmektedir. Cûzcânî, Bâmiyân'ın sultanları kısmında Bâmiyân'ın madenlerinin önemini ifade ederken, bu şehirde Gurluların ilk sultanının tahta çıkmasından da şu şekilde bahsetmektedir:

Dünya'da o bölge altın, gümüş, lal, cam vb. madenlere sahip olmasıyla ünlüdür. Sultan Alâeddîn Hüseyin Cihansûz, Gazne sakinlerinden intikam alıp savaş bitince Bâmiyân'ı ele geçirmek için o bölgeye gitmiş orayı fethettikten sonra kendi ağabeyine vermiştir (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 384).

Gurlu sultanlarından Bâmiyân'da dört sultan hüküm sürmüştür. En önemlisi Melik Fâhruddîn Mes'ûd bin Hüseyin'dir. Söylentilere göre Melik Ezzuddîn Hüseyin'in en büyük oğlu olmasına rağmen annesinin Türk olması nedeniyle babasından sonra tahta çıkamamıştır (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 385).

Melik Fâhruddîn Mes'ûd bin Hüseyin hâkimiyeti elde ettikten sonra kendi sınırlarını Bâmiyân çevresine doğru genişletmiştir. Tohâristan, Şağnan, Bülür¹⁸ve Bedehşan'a kadar olan yerleri ele geçirmiştir (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 385).

Melik Fâhruddîn Mes'ûd bin Hüseyin hakkında kaynaklarda az bilgi verilmektedir. Onun ismi kaynaklarda hükümeti ele geçirmek için kardeşinin

¹⁸ Günümüzde Bedehşan'da aynı isimli bir şehir mevcuttur. Hatta Babür dönemine kadar Bülüristan ismiyle ünlü olmuştur. Yeniçağda ve günümüzde ise Nuristan şeklinde, daha önce Kaferistan şeklinde söylenmektedir.

oğlu (Gıyâseddîn Muhammed) ile rekabeti dolayısıyla geçmektedir. Seyfuddîn Muhammed'in babası (Alâeddîn Hüseyin) hayatını kaybettikten sonra tahta çıkmıştır. Ama bir süre sonra Ebûl Abbâs Şiş tarafından öldürülmesinden dolayı Gur'un hâkimiyeti Behaüddîn Sam'ın oğluna yani Gıyâseddîn Muhammed'e geçmiştir. Bu durumdan dolayı Fâhruddîn Mes'ûd kardeşlerinden sonra Gur tahtını kendi hakkı saymış ve bu yüzden Selçuklu Sultanı Sencer'e bağlı meliklerle (Belh meliki olan Alâeddîn Gümâc ve Herât meliki olan Tâcüddîn Yıldız) ittifak yapmıştır. Kazanırlarsa sadece Horâsân'ı alacaklarını, Gur'u ise Fâhruddîn Mes'ûd'e bırakacaklarını taahhüt etmiştir (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 355).

Ordular her taraftan Firuzkûh'e gitmiştir. Gıyâseddîn Muhammed, Herât, Belh ve Bâmiyân ordularının birbirlerine yetişmemesi için Herât ordusuna saldırmıştır. Neticede savaşı kazanarak Tâcüddîn Yıldız'ı öldürmüştür. Belh ordusuna da saldırarak Alâeddîn Gümâc'ı da ortadan kaldırmıştır. Fâhruddîn Mes'ûd'un ordusu arasında korku yaratması için Gümâc'in başını ona (Fâhruddîn Mes'ûd) göndermiştir. Fâhruddîn Mes'ûd geri çekilmeye çalışmasına rağmen yeğenin ordusu tarafından kuşatılarak yakalanmıştır. Gıyâseddîn Muhammed kendi amcasına ve onun kardeşine iyi davranıp yine Bâmiyân'a hükümdar olarak atanmıştır. (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 386; Hândmîr, 1380 hş., II/s. 605-6; Tetavî vd., 1382 hş., V/s. 3163). Ayrıca O, yaşamının sonuna kadar (onun ölüm tarihi daha belli değil) Bâmiyân'da yeğenleri hüküm sürerken hükümdarlık yapmıştır (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 386). Ondan sonra Bâmiyân'da Melik Şemseddîn Muhammed b. Mes'ûd, Sultan Behaüddîn Sam ve Sultan Celâleddîn (Ali bin Sam) adında üç sultan ortaya çıkmıştır.

Esas olarak Gurluların kuzey sınırlarında Hârizmşâhların ortaya çıkması ve Firuzkûh'ü ele geçirmek için Gurlu hanedanı arasında rekabetlerin olması nedeniyle devletin gücü daha da düşmüştür.

Onun (Celâleddîn) Bâmiyân'daki Gurlu hanedanının son hükümdarı olduğu görülmektedir. Babasından sonra yedi yıl Bâmiyân'da hükümdarlık yapmıştır. Sonunda Sultan Muhammed Hârizmşâh Bâmiyân tarafına habersiz bir şekilde ordu çekip Celâleddîn'i öldürdükten sonra topraklarını ele geçirmiştir. Bundan sonra bu bölgenin egemenliği Moğolların gelişine kadar Hârizmşâhların altında kalmıştır (Cûzcânî, 1363 hş., I/s. 391-92).

Hârizmşâhlar

Orta Asya, Afganistan ve İran üzerinde Moğollar gelmeden önce hüküm süren son hanedanlardan biri de Hârizmşâhlardır. Müslüman olan Hârizmşâhlar Orta Asya, Afganistan ve İran coğrafyasında XI. yüzyılın sonlarından XIII. yüzyılın başlarına kadar hükmetmişlerdir. Hârizm yöneticilerinin lakabı Hârizmşâh'dır (İkbal Aştıyanî, 1392 hş., s. 237-250).

Hârizmşâhlar ve Abbâsîler arasındaki siyasi rekabet Gurluların zayıflamasına yol açıp, Hârizmşâhlar tarafından yok edilmesine neden olmuştur.

“Gurlular H. 609 yılında yıkıldı (1215), Muhammed Hârizmşâh onların topraklarını alıp kendi oğlu olan Rukneddîn Gursâncî’ye (Hârizmşâh Celâleddîn’in küçük kardeşi) vermiştir (el-Müstevfî-i Kazvînî, 1364 hş., s. 491).”

Gurlular Devleti’nin Bâmiyân’daki kolu, Celâleddîn Muhammed Ali bin Sam döneminde sona ermiş ve H. 609 yılında Hârizmşâh sultanı Muhammed bu şehre ordu getirerek, şehri ele geçirmiştir. Böylece Hârizmşâhlar sınırlarına Bâmiyân’ın toprakları ve Gurluların diğer şehirleri de eklenmiştir (İbnü-l İbrî, 1992, s. 231; İbn Haldûn, 1408 H., V/s. 127). Bu olaydan sonra Hârizmşâh sultanı Muhammed ele geçirilen yeni memleketin bir kısmını oğlu Celâleddîn Hârizmşâh’a bırakmıştır. Büyük oğlu olan Celâleddîn Mengüberti’ye Gazne, Bâmiyân, Gur, Büst, Zemindvâr ve Hindistan’a ait bölgeleri vermiştir (Nesevî, 1384 hş., s. 38). Bu bölgeye bir vali koymuştur. Bu olaylar Deşt-i Kıpçak’ta Cengiz Han’ın güçlenmesi ve komşu memleketlerde genişlemesinin başlangıcıyla aynı zamanda meydana gelmiştir. Kaynaklarda Bâmiyân’da hüküm süren kişi Emir Ömer Baverdî ismi ile geçmiştir (Cûzcânî, 1363 hş., II/s. 110).

Bâmiyân üzerindeki Hârizmşâhların egemenliğinin başlaması Hârizmşâhlar Devleti’nin zayıflaması ve Moğol istilalarının başlangıcına denk bir zamanda olmuştur. Sultan Muhammed Hârizmşâh Bâmiyân, Gur ve Gazne’nin hükümdarlığını Sultan Celâleddîn’e bırakmıştır.

Sultan Muhammed, son zamanlarında ele geçirdiği bölgelerde sağlam bir istikrar kuramamıştır. Bu yüzden Cengiz Han için bu bölgeleri ele geçirmek kolaylaşmıştır. Öte yandan Sultan’ın kaçıışı Moğol ordusunun daha da genişlemesine yol açmıştır. Mesela, Sultan Muhammed’in Buhârâ ve Semerkant üzerindeki hâkimiyeti sadece sekiz yıl sürmüştür. Bugünkü Afganistan ve batısında yer alan İran da, Hârizmşâhların topraklarına dâhil edilmesine rağmen, bu bölgelerde örgütlenmek için fırsat elde edilememiştir (Grousset, 1377 hş., s. 225; Alican, 2016, s.58).

Celâleddîn, Moğollar karşısında yoğun savaşlarla Parvan’a yaklaşmıştır (Nesevî, 1384 hş., s. 401). Bu sırada Cengiz Han’ın oğlu Tuluy, Celâleddîn’in tarafındaki Horâsân’a gönderilmiştir (Cüveynî, 1385 hş., I/s. 105). Sultan Celâleddîn, Bâmiyân’a gidip Moğol ordusu karşısında güçlü bir direniş göstermiştir.

Celâleddîn, Bâmiyân’a ulaşınca, Bâmiyân halkının direnişiyle karşılaşmıştır. Savaş sırasında Cengiz Han’ın torunu (Çağatay Han’ın oğlu) öldürülmüştür. Bu olaydan sonra Moğollar, intikam için Bâmiyân’ın bütün

halkının ve hayvanlarının öldürülmesi fermanını vermiştir. Bu olay kaynağa şu şekilde anlatılmaktadır: “*Bâmiyân alınunca her hayvan, insanların tümü öldürülsün ve onlardan kimseyi yakalamayın ve hatta anne karnındaki bebek öldürülsün ve orası inşa edilmesin orası Mavbalıg adlandırılsın.*” Farsça olarak bu isim kötü veya talihsiz köy manasındadır (Cüveynî, 1385 hş., I/s. 105). Bu olaydan sonra Bâmiyân ismi kaynaklarda az geçmiş veya hiç bahsedilmemiştir.

SONUÇ

Bâmiyân şehrinin tarihi Avesta kültürüne kadar gittiği için Pahlavî (Orta Farsça) literatüründe Bâmiyân kelimesi Bâmikan şeklinde parlak manasıyla geçmiştir. Orta Çağ'da Bâmiyân'ın siyasi tarihi M.S. I. yüzyılda Kuşan İmparatorluğu ile başlamaktadır. Hanedanın güçlü yöneticilerinden özellikle Kanişka, Budizm'in Hindukuş'un kuzey bölgelerine kadar genişlemesini sağlamıştır. Bâmiyân şehri İpek Yolu üzerinde yer aldığından dolayı mezhebi-ticari önemi vardır. Hsuan Tsang, kendi raporlarında oradan iyi bir şekilde bahsetmiştir.

Sâsânî İmparatorluğu, batı komşularıyla (Kuşan ve Eftalit devletleri) rekabetinde birçok siyasi sorunla karşılaşmıştır. Sâsânîler ve Kuşanlardan sonra Şiran-ı Bâmiyân adıyla bir devlet ortaya çıkmıştır. Maalesef mevcut kaynaklar onlar hakkında çok az bilgi barındırmaktadır. Tarihçiler Şiran-ı Bâmiyân'ın Eftalit ve Kuşan devletlerinin kalıntıları üzerine kurulduğunu söylemişlerdir. Bundan dolayı yerel devlet hakkında bilgi eksikliğinden dolayı Şiran-ı Bâmiyân'ın etnik yapısı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır.

Coğrafi ve tarihi kaynaklara göre Bâmiyân ve Afganistan bölgesine Müslüman hükümdarlar girdikten sonra Şiran-ı Bâmiyân kendi eski dininde kalmaya devam etmiştir. Orta Çağ'da Bâmiyân'ın siyasi tarihi Gurlular hanedanı ile daha ön plana çıkmıştır. Birçok arkeoloji ve tarih uzmanlarına göre Bâmiyân İslâm'dan sonra daha çok öneme sahip olmuştur. Afganistan'da Gurluların gücü ana temellerden biri haline geldi.

Temel olarak Bâmiyân'ın kalıntıları incelendiğinde Budizm ve İslâm diye iki döneme ayrılmaktadır. Bu şehrin İslâmî döneminin eserlerinin çoğu Gurlular döneminden kalmıştır. Bâmiyân bölgesinin Gurlu hanedanı her zaman Firuzkûh'teki Gurluların ana hâkimiyetine bağlı olmuştur. Bazı zamanlarda ana gücü ele geçirmeye çalıştıysa da Firuzkûh'teki Gur sultanlarına yenilmesine rağmen akrabalık bağı nedeniyle yine Bâmiyân'ın yönetimine devam etmişlerdir.

Diğer tarihsel dönemlerde de genelde yöneticiler kendi hükümdarlıklarını Bâmiyân'da devam ettirmek için güçlü komşu devletlere haraç ödemşlerdir. Mesela; Gazneliler ve Saffâriiler döneminde onlara bağlı

olarak Bâmiyân'da Şiran-ı Bâmiyân Devleti hükmetmiştir. İlaveten coğrafi pozisyonu ve bu bölgeye coğrafyacı ve tarihçilerin kolayca erişememesi nedeniyle o dönemin yazarlarının ilgisini çekmediği görülmektedir. Bu nedenle de günümüzde bu bölge hakkında bilgilerimiz eksik kalmıştır.

KAYNAKÇA

İkbal Aştıyanî, A. (1392 hş.). *Tarih-i İran ez Sedr-ı İslâm ta İnkıraz-ı Kaçar*. Tahran, Debir yay.

Alican, M. (2016), *Tarihin Kara Yazısı Moğollar*. İstanbul: Timaş yay.

Barthold, V. V. (1366 hş.). *Türkistan Der Ahdı Hücum-ı Moğol*. (çev. K. Keşaverz). Tahran: Agâh yay.

Bayat, A. A. (1384 hş.). *Tarih-i Tetbikiyi İran ba Keşverhayı Cihan: Az Mad ta İnkıraz-ı Silsile Pehlevi*. Tahran: Emîr Kebir yay.

Beyhakî, M. (1374 hş.). *Tarih-i Beyhakî*. (Der. H. H. Rahbar). Tahran: Mehtab yay.

Bosworth, C. E ve diğerleri. (1383 hş.). *Tarih-i İran*. (çev. E. Yarşater). Tahran: Emîr Kebir yay.

Christensen, A. E. (1385 hş.). *İran Der Zaman-ı Sâsânîyan*. (çev. R. Yasamî). Tahran: Sedayı Muasır yay.

Clifford, M. L. (1368 hş.). *serzemin-i Merdüm-ı Afganistan*. (çev. M. Asa'adi). Tahran: İlmi ve Ferhengi yay.

Cûzcânî, M. S. (1363 hş.). *Tabakât-ı Nâsirî*. (Der. A. H. Habibi). Tahran: Dünyayı Kitap yay.

Cüveynî, A. A. M. (1385 hş.). *Tarih-i Cihân Güşâ*. (Der. M. Kazvini). Tahran: Dünyayı Kitap yay.

Dineverî, E. H. (1368 hş.). *el-ahbaru't-tivâl*. (Der. Amir, A. M.). Kum: Menşurat el-Rezi yay.

Fuscheh, A. (1346 hş.). *Din-i Budayı Der Afganistan- Temeddün İrani*. (çev. İ. Behnam). Tahran: Büngah-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitap yay.

Gerdîzî, A. M. (1363 hş.). *Zeynü'l-Ahbâr veya Tarih-i Gerdîzî*. (Der. A. H. Habibi). Tahran: Dünyayı Kitap yay.

Ghobar, G. M. (1375 hş.). *Afganistan Der Mesir-ı Tarih*. Tahran: Nehzet yay.

Godard ve Hackin, A. (1372 hş.). *Asar-ı Atikeh-ı Bâmiyân*. (çev. A. A. Kahzad). Kum: İsmailiyan yay.

Godard, A. (1346 hş.). *Nezeri Be Bâmiyân-Temeddün-İrani*. (çev. İ. Behnam). Tahran: Büngah-ı Trcüme ve Neşr-ı Kitap yay.

Grousset, R. (1377 hş.). *Emperatori Sehraneverdan*. (Çev.A. H. Meykede). Tahran: İlmi ve Ferhengi yay.

Habibi, A. H. (1380 hş.). *Afganistan Ba'ad ez İslâm*. Tahran: Afsun yay.

Hândmîr, G. H. (1380 hş.). *Habibu's-siyer fi ahbâri efrâdi'l-beşer*. (Der. M. D. Siyaki). Tahran: Kitapfüroşi Heyyam yay.

Hinduşâh Esterabadî, M. K. (1387 hş.). *Tarih-i ferîşte ez Agaz Ta Babür*. (Der. M. R. Nasîri). Tahran: Ancüman-ı Asar ve Mefahere Ferhengi yay.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib. (1362 hş.). (Der. M. Setude). Tahran: Tehuri yay.

Hüseyini, M. H. (1390 hş.). *Zeban-ı Guriyan ve İbhamate Tarihi An*. Kitab-ı mah-ı Tarih ve Coğrafiya dergisi. S.162, s. 3-15.

İbn Haldûn, E. M. (1408 H.). *Tarihu İbn Haldûn- Kitâbu'l-İber*. (Der. H. Şahade). Beyrut: Dar'ül Fikir yay.

İbn Havkal, E. K. (1938). *Sûretü'l-Arz*. Beyrut: Dâru Sâdır yay.

İbn Hurdazbih, E. A. (1992). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l Memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır Afset laydın yay.

İbn Rüste, A. (1892). *el-Alaku'n-nefise*. Beyrut: Dâru Sâdır yay.

İbnü'l-Fakih, A. (1416 H.). *Kitâbü'l-Büldân*. (Der. Y. el Hadi). Beyrut: Âlim el-Kütüb yay.

İbnü'l-İbrî, G. E. T. (1992). *Tarihu muhtasari'd-düvel*. (Der. A. S. El-Yesüie). Beyrut: Dar'ül Şerk yay.

İbnü'l-Esîr, İ.M. (1385 H.). *el-Kâmil fi't-Târih*. Beyrut: Dâru Sâdır yay.

İstahrî, E. M. F. (2004). *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*. (Der. M. C. Hini). Kahire: el Heyet'ül Amet lı-Küsur'ül Sekafet yay.

Kehzad, A. A. (1346 hş.). *Afghanistan Der Pertuv-e Tarih*. Kâbil: Metbe'eyı Devleti Kâbil yay.

Kolesnikov, A. I. (1355 hş.). *İran Der Astane Yureş-i Taziyan*. (çev. M. R. Yahyaie). Tahran: Agah yay.

Mac Donnell, A. (1900). *A History of Sanskrit Literature*. London: New York D. Appleton and company Yay.

Marquart, J. (1383 hş.). *İranşehir der Coğrafiyayı Batlimiyus*. (çev. M. Mirahmadi). Tahran: Tehuri yay.

Meftah, E. (1376 hş.). *Coğrafiyayı Tarih-i Belh ve Ceyhun*. Tahran: Pejuheşgah-ı Olum-ı İnsani yay.

Menüçehrî , E. N. A. (1396 hş.) *Divane Menüçehrî Dâmgânî*. (Der. S. Şiri). Tahran: Mousse İntişârât -ı Negah yay.

Meşkur, M. C. (1371 hş.). *Coğrafiya-yı Tarih-i İran-i Bastan*. Tahran: Dünyay-ı Kitap yay.

Mücmelü't-tevârih ve'l-kışaş. (Ts.). (Der. M. T. Behar,). Tahran: Kelale Haver yay.

Müstevfi-i Kazvîni, H. (1364 hş.). *Tarih-i Güzide*. (Der. A. H. Nevaie). Tahran: Emîr Kebir yay.

- Narşahî, M. (1363 hş.). *Tarih-i Buhârâ*. (Der. M. Rezevi). Tahran: Tos yay.
- Nehru, P. C. (1387 hş.). *Negahi be Tarih-i Cihan*. (çev. M. Tefezüli). Tahran: Emîr Kebir yay.
- Nesevî, Ş. M. (1384 hş.). *Sîret-i Celâleddîn Mengübertî*. (Der. M. Minovi). Tahran: İlmî ve Ferhengi yay.
- Nizâmülmülk, E. A. İ. (1347 hş.). *Siyasetnâme*. (Der. H. Darke). Tahran: Büngah-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitap yay.
- Noşin, A. (1385 hş.). *Vajeh Namek: Ferheng-ı Va'Jehayı Düşvar-ı Şâhnâme*. Tahran: Mu'in yay.
- Pur Davud, İ. (1356 hş.). *Ferheng-ı İran-ı Bastan*. Tahran: Danişgah-ı Tahran yay.
- Safa, Z. A. (1378 hş.). *Tarih-i Edebiyat Der İran*. Tahran: Firdevsî yay.
- Taberî, M. C. (1387 H.). *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mulûk: Taberî Tarihi*. (Der. M.E. İbrahim). Beyrut: Reva'e el -Teras el-Arabi yay.
- Tetavî, K. A. ve diğerleri. (1382 hş.). *Târih-i Elfi*. (Der. G.R. Tebatebai Mecd). Tahran: İlmî ve Ferhengi yay.
- Thapar, R. (1386 hş.). *Tarih-i Hint*. (çev. H. Senetizadeh). Kum: Edyan yay.
- Ya' kubî, E. V. (1422 H.). *el-Büldân*. (Der. M. A. Zenavi). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye yay.